17. Malandra W.W. A glossary of terms for weapons and armor in Old Iranian / William W. Malandra // Indo-Iranian Journal. – 1973. – Vol. 15/4. – P. 264–289.
18. Malandra W.W. An Introduction to Ancient Iranian Religion. Readings from the Avesta and Achaemenid Inscriptions / William W. Malandra. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1983. – 195 p.
19. Mayrhofer M. Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen / Manfred Mayrhofer. – Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1992. – Bd. I. – 812 S.
20. Modi J.J. Archery in Ancient Persia – A Few Extraordinary Feats / Jivanji Jamshedji Modi // Asiatic papers. – Bombay, 1927. – P. III. – Pp. 65–76.
21. Nikolaev A. The Germanic word for 'sword' and delocatival derivation in Proto-Indo-European / Alexander Nikolaev // Journal of Indo-European Studies. – 2009. – Vol. 37/3. – Pp. 461–488.
22. Skjærvø P.O. Introduction to Zoroastrianism [Online] / Prods Oktor Skjærvø. – Harvard: S.n., 2007. – 121 p. – Available from: http://www.fas.harvard.edu/~iranian/Zoroastrianism/index.html.

References

1. ABAEV, V.I. (1979) *Istoriko-Etimologicheskij slovar' osetinskogo yazyka. Vol. III*. Leningrad: Nauka, Leningradskoye otdeleniye.
2. RAK, I.V. (ed.) (1997) *Avesta v russkix perevodax (1861-1996).* Sankt-Petersburg: Zhurnal "Neva"; RKHGI.
3. AMBARCUMYAN, A.A. (1998) Nekotorye voennye realii po materialam drevnejshego fragmenta iranskogo eposa "Aydagar i Zareran" ("Skazanie o Zarere"). In: *Voennaya arxeologiya. Oruzhiye i voennoe delo v istoricheskoj i sotsial'noj perspektive. Proceedings of international conference.* Sankt-Petersburg, September, 1998. Sankt-Petersburg : S.n., 69–74.
4. VERTIIENKO, H.V. (2014) Kontsept vepria v molodoavestiiskykh tekstakh. *Movni i kontseptualni kartyny svitu*. 50/1, 140–148.
5. VERTIIENKO, H.V. (2014) Shcho za zbroya u fravashi (*Yasht* 13, *45–46*)? In: *Proceedings of international conference "XVIII Skhodoznavchi chytannya A. Kryms'koho". Kyiv, October, 2014*. Kyiv: S.n., 31–32.
6. KRYUKOVA, V.Yu. (2005) *Zoroastrizm*. Sankt-Petersburg: Azbuka-klassika – Peterburgskoye Vostokovedeniy.
7. RASTORGUYEVA, V.S.; EDEL'MAN, D.I. (2000) *Etimologicheskij slovar' iranskix yazykov. Vol. 1*. Moscow: Izdatel'skaya firma "Vostochnaya literatura" RAN.
8 RASTORGUYEVA, V.S.; EDEL'MAN, D.I. (2007) *Etimologicheskij slovar' iranskix yazykov. Vol.* 3. Moscow: Izdatel'skaya firma "Vostochnaya literatura" RAN.
9. SOKOLOVA, V.S. (2005) *Avesta. Opyt morfologicheskoj transkripcii i perevod.* Sankt-Petersburg : Nauka.
10. CHERNENKO, Ye.V. (1981) *Skifskie luchniki.* Kiev : Naukova dumka.
11. BARTHOLOMAE, Chr. (1904) *Altiranisches Wörterbuch*. Strassburg : Verlag von Karl J. Trübner.
12. CALAND, W. (1888) Über Totenverehrung bei einigen der Indo-Germanischen Völker. *Verhandeling en der Koninkijke Akademie van Wetenschappen*. 17, 79.
13. DARMESTETER, J. (1880) *The Zend-Avesta*. Part I: The Vendîdâd. Oxford : University Press & Clarendon Press.
14. GELDNER, K.F. (1889) *Avesta. The Sacred Books of the Parsis. Vol II: Vispered and Khorda Avesta.* Stuttgart: W. Kohlhammer.
15. GERSHEVITCH, I. (1959) *The Avestan Hymn to Mithra*. Cambridge : Cambridge University Press.
16. MACKENZIE, D. N. (1986) *A Concise Pahlavi Dictionary*. London ; New York ; Toronto : Oxford University Press.
17. MALANDRA, W. W. (1973) A glossary of terms for weapons and armor in Old Iranian. *Indo-Iranian Journal*. 15/4, 264–289.
18. MALANDRA, W. W. (1983) *An Introduction to Ancient Iranian Religion. Readings from the Avesta and Achaemenid Inscriptions*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
19. MAYRHOFER, M. (1992) *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen. T.* I. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
20. MODI, J. J. (1927) Archery in Ancient Persia – A Few Extraordinary Feats. *Asiatic papers*. III, 65-76.
21. NIKOLAEV, A. (2009) The Germanic word for 'sword' and delocatival derivation in Proto-Indo-European. *Journal of Indo-European Studies*. 37/3, 461-488.
22. SKJÆRVØ, P.O. (2007) *Introduction to Zoroastrianism* [Online] Harvard: S. n. Available from : http://www.fas.harvard.edu/~iranian/Zoroastrianism/index.html.

Надійшла до редколегії 19.12.17

H. Vertiienko, PhD in History, Research Officer
A.Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE ARMS OF ANCIENT IRANIANS BY THE TEXTS OF YOUNG AVESTA: DISTANT WEAPON

In paper is provided the analysis of the Young Avestan lexis connected with the terminology of the distant weapon of Ancient Iranians – bow and arrows. The wide range of its differentiation is revealed. The new semantic interpretations and additions are offered to several terms: sruuī.staii- (designation of a horny shaft of an arrow); tiγrąŋhō, aŋhū- (designation of bow tips); aštaiiō (the position of four cubit length of bow pull); arəzaži- (metaphor of an arrow); ϑanuuarətan- (metaphor of a bow-string).

Keywords: Young Avesta, terminology, weapon, bow, arrows, arrowheads.

УДК 930.22 : 929.535 (477)
https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.04

Т. Гошко, канд. іст. наук, доц.
Український католицький університет, Львів

УЯВЛЕННЯ ПРО СТАРІСТЬ У МІСТАХ РІЧПОСПОЛИТСЬКОГО ПРОСТОРУ НА МЕЖІ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ

У філософських трактатах від найдавніших часів людське життя поділялося на окремі періоди. Крайніми з них були дитинство і старість. Якщо перший із цих етапів відносно добре представлений як у правовій літературі, так і в актових джерелах, то другому приділяли значно менше уваги. Не було чіткого датування початку старості. Ставлення до людей старшого віку було амбівалентним, що диктувалося як християнськими поглядами, так і практикою життя. Ці уявлення були поширеними і в містах Речі Посполитої XVI–XVII ст. Міське право певною мірою захищало людей старшого віку, але в більшості випадків вони не були суб'єктами права. Важливими групами джерел до історії старості є кодекси права та міщанські заповіти.

Ключові слова: Середньовіччя, ранньомодерна доба, Річ Посполита, періоди життя людини, старість, місто, міське право.

Скільки і де не жила б людина, вона завжди намагається переосмислити і зрозуміти оточуючий її світ, а разом із тим – зрозуміти своє місце в ньому, побачити себе його невід'ємною частиною. Не винятком були і люди доби Середньовіччя. Оскільки людина змінюється впродовж життя і це важко було не помітити як їй самій, так й оточуючим, вона не могла не аналізувати ті етапи свого життя, які проживала. Метою статті є не лише аналіз уявлень міщан XVI–XVII ст. про періоди людського життя, а особливо про останній із них – старість, але й аналіз представлення старості у правових документах, які стосувалися річпосполитських міст цього періоду.

Напевно, найкраще швидкоплинність людського життя окреслено у Старому Заповіті: "І пам'ятай у днях юнацтва свого про свого Творця, аж поки не прийдуть злі дні, і не настануть літа, про які говорити ти будеш: "Для мене вони неприємні!". Аж поки не стемніє сонце, і світло, і місяць, і зорі, і не вернуться хмари густі за дощем, у день, коли затремтять ті, хто дім стереже, і зігнуться мужні, і спинять роботу свою млинарі, бо їх стане мало, і потемніють ті, хто у вікно визирає, і двері по-

© Гошко Т., 2018

двійні на вулицю замкнені будуть, як зменшиться гуркіт млина, і голос пташини замовкне, і затихнуть всі дочки співучі, і будуть боятися високого місця, і жахи в дорозі їм будуть, і мигдаль зацвіте, й обтяжіє кобилка, і загине бажання, бо людина відходить до вічного дому свого, а по вулиці будуть ходити довкола голосільники, аж поки не порветься срібний шнурок, і не зломиться кругла посудина із золота, і при джерелі не розіб'ється глек, і не зламається коло, й не рине в криницю… І вернеться порох у землю, як був, а дух вернеться знову до Бога, що дав був його!" (Екл. XII, 1–7).

Відповідно до середньовічних уявлень, життя людей поділялося на окремі періоди. Хоч космос середньовічної людини був надзвичайно тісним, обмеженим й одноманітним, хоч усе в її світі було упорядкованим і мало своє визначене місце, але це була позірна простота, бо цей, начебто маленький за розмірами, світ у сприйнятті тогочасних людей був неймовірно насиченим. Як зауважив Арон Гуревич: "Поряд із земними істотами, предметами і явищами він охоплював іще й інший світ, породжений релігійною уявою і марновірством. Цей світ із нашої теперішньої точки зору можна було би назвати подвоєним, хоч для людей Середньовіччя він був єдиним. Про кожен предмет, окрім обмежених відомостей, що стосувалися його фізичної природи, існувало ще й інше знання – знання його символічного сенсу, його значення в різних аспектах співвідношення людського світу до світу божественного… Символічне подвоєння світу надзвичайно його ускладнило… Світ символів був невичерпним" [12, с. 72]. І так як люди Середньовіччя мислили символічними категоріями, то і на уявлення про людське життя цей символізм безперечно накладався. У європейському вимірі цей символізм мав яскраво виражене християнське забарвлення і був пов'язаний із символікою чисел. Це відобразилося і в уявленні про етапи людського життя. Окреслені періоди були описані в наукових та псевдонаукових трактатах, поетичних творах, відображені в іконографії [4, с. 32–33]. Подібні уявлення ставали предметом дослідження і для сучасних медієвістів [51, с. 38–53].

Одним із найдавніших середньовічних уявлень був поділ людського життя на три фази, що їх символізували три волхви, які прийшли привітати новонародженого Ісуса і принесли йому свої дари[1]. Французький лікар і доктор медицини Бернар де Ґордон (1270–1330) у своєму трактаті "Liber de Conservatione Vitae Humanae", виданому у 1308 р. [48, с. 269–279], також поділяє людське життя на три окремі періоди:

1. Aetas pueritiae – від народження до 14 років;

2. Aetas iuventutis – від 14 до 35 років;

3. Aetas senectutis – від 35 років до кінця життя [52, с. 15][2].

У XIII ст. Філіп Наварський у трактаті "Чотири віки людини", у якому виклав свої погляди на виховання, провів паралель між етапами людського життя і порами року [3, с. 141–143]. Ця традиція корінням сягала античності. Чотиричленний поділ людського життя підтримував і Гіппократ, на думку якого, кожному з етапів у житті людини відповідає певний фізіологічний стан – вологість, сухість, тепло чи холод [13, с. 197]. Подібний поділ життя людини на періоди використовував Піфагор. У його трактуванні людина проживає чотири етапи по двадцять років кожний: дитинство – то весна (від народження до 20 років), молодість – то літо (від 20 до 40 років), зрілість – то осінь (від 40 до 60 років), а старість – то зима (від 60 до 80 років). Відповідною була і практика життя, оскільки, до прикладу, в Афінах та Спарті саме з досягненням людиною 60 років їй заборонена була військова служба [38, с. 190]. Іншими словами, цей рубіж в античності був не лише теоретичним, але і практичним.

Однак найчастіше циклів людського життя виділяли сім, що не дивно, оскільки саме це число було надзвичайно популярним у середньовіччі і мало символічне значення, про що неодноразово зазначали дослідники [11, с. 134–135]. Ба більше, найчастіше крайні дати окремих періодів людського життя також були кратними семи, рідше іншим числам, які мали символічне значення в біблійних текстах. Зокрема, у середньовічному трактаті "Велике зібрання всілякого роду речей" читаємо: "Перший вік – дитинство (enfance), який саджає зуби, і починається цей вік із народження дитини і продовжується до семи років, і в цьому віці всяка істота називається немовлям, що те саме, що й безмовне – тому що в цьому віці воно не вміє ні говорити, ні складати досконало фрази, оскільки зуби його ще не зміцніли і не зайняли свого місця, як говорить Ісидор і Константин. За дитинством іде другий вік, який називається pueritia, і називають його так, тому що людина в цьому віці схожа на зіницю ока, як говорить Ісидор, і триває цей вік до чотирнадцяти років. Потім приходить черга третього віку, який називається отроцтвом (adolescence), який триває за Константином в його повчанні до 21 року, а за Ісидором він триває до 28 років, доходячи до 30 і 35 років. Вік цей називають так через те, що людина стає здатною народжувати собі подібних, говорить Ісидор. У цьому віці члени гнучкі і можуть ще рости, отримуючи силу і могутність від природного тепла. І внаслідок цього людина в цьому віці досягає розмірів і сили, даних їй природою" [4, с. 32]. Справді, у трактаті Ісидора Севільського виокремлено шість, але фактично, сім періодів життя людини, оскільки із шостого виділено окремий, умовно кажучи, підетап – останній період старості. За Ісидором Севільським, вік немовляти триває до семи років, дитинство – до 14, період дорослішання – до 28 років, зрілість у людини наступає у 50 років, а в 70 – старість: "*Періоди людського життя (De aetatibus hominum):* 1. Є шість періодів у людському житті: немовля, дитина, юнак, молода людина, дорослий і старі роки. 2. Перший період, немовляти (infantia) від народження дитини триває до семи років. 3. Другим періодом є дитинство (pueritia), яке є чистими (purus) роками, впродовж якого дитина ще не підходить для дітонародження, і триває він до чотирнадцяти років. 4. Третій період юності (adolescentia) є зрілим (adultus, ppl. Adolescere), достатнім для дітонародження і триває до двадцяти восьми років. 5. Четвертий період, молодість (iuventus), найсильніший з усіх періодів, закінчується у п'ятдесят років. 6. П'ятий період, життя старої людини (senior), тобто зрілості (gravitas), що є спаданням від юності до старих років, але ще не стара людина… Цей період починається в п'ятдесят і закінчується в сімдесят років. 7. Шостий період є роками старості (senectus), який є необмеженим роками, навпаки триває стільки життя, скільки призначено після попередніх п'яти періодів для старіння. Senium, однак, є останньою

[1] Дари також мали символічні смисли. У Новому Завіті читаємо: "І, увійшовши до дому, знайшли там Дитятко з Марією, Його матір'ю. І вони впали ницьма, і вклонилися Йому. І, відчинивши скарбниці свої, піднесли Йому свої дари: золото, ладан та смирну" (Мт 2, 11). Ця фраза й описані дари багатьма дослідниками інтерпретуються в різний спосіб. Поширеним є сприйняття їх як символу земного царства, богослужіння та смерті. Саме такою є інтерпретація цих дарів у пасхальному гімні "We Three Kings" Джона Генрі Хопкінса, який став надзвичайно популярним у християнському світі [58].

[2] Детальний аналіз різноманітних середньовічних і ранньомодерних теорій про стадії людського життя [52, с. 12–36].

частиною старості, та називається так тому, що це кінець шостого (cf. seni, "six") періоду. Отже, на ці шість періодів філософи розділили людське життя – періодів, у яких змінюється життя, проходить свій шлях і досягає кінцевої точки смерті" [37, с. 241]. Далі Ісидор детально пояснює особливості всіх цих шести періодів життя людини [31, с. 241–243].

Теорія про поділ людського життя на сім окремих періодів побутувала і на руських землях, зокрема Максим Грек зазначав: "Сім ступенів людського віку. Немовля до 3 років, дитинча до 6 років, дитина до 9 років, отрок у 12 років, юнак у 20 років, чоловік у 30 років, старий у 50 років. "Даси частину семи, даси і восьмому" (Еккл., 11, 2), тобто семи ступеням, це нинішньому тлінному життю, даси і восьмий, тобто восьмому майбутньому віку відповідні духовні справи" [20, с. 45]. Певний відгомін цієї теорії присутній і в популярному апокрифічному тексті "Сказание како сотвори Бог Адама": "І був Адам у раю сім днів, [як] прообраз [встановлений] Господом Богом життя людського: [коли людині] 10 років виповниться – [це] народження життя, 20 років – юнак, 30 років – повноліття, 40 років – зрілість, 50 років – сивина, 60 років – старість, 70 – кончина" [23]. Як зауважив російський дослідник А. Усачов, тут наводиться дещо інше, порівняно з текстами Максима Грека, датування старості [24, с. 60], яке однак, перегукується із висновками Ю. Безсмертного про старість у віці 50–60 років для населення Західної Європи [8, с. 113]. Отже, теорія про поділ людського життя на окремі періоди, відповідно до вікових категорій, була доволі популярною у Середньовіччі, причому в різних частинах християнського світу і мала явно виражений символічний сенс.

Розуміння уявлень про вікові особливості життя людей у той чи інший період є важливими для розуміння історичного розвитку суспільства загалом. Беатрікс Бастль пише: "Вік людини – одна з категорій диференціації людського буття поряд зі статусом, становою належністю і статтю. Стосунки між віковими групами і поколіннями впливають на структуру суспільства і водночас є його продуктом. Хоча фізичний і психічний вік залежить від кожного окремо, проте одночасний розвиток продуктивних та освітніх систем зумовлює відповідний поділ життя, який багато в чому не залежить від окремого індивіда. Отже період життя людини не є якимось однозначним поняттям, це не проста, а хронологічно кількісна величина. Фактично – це крихка, важко доступна концепція" [6, с. 268].

Тож нічого дивного, що інтелектуальні авторитети на межі пізнього Середньовіччя і ранньомодерної доби, а в тому числі і правники, немало пасажів присвятили розгляду періодів людського життя, їх характеристиці. Не обійшли вони і старість, що зрозуміло, бо до певної міри, старість – це культурний феномен, хоч і є природним етапом розвитку кожного різновиду життя. Адже тільки для людей старість як життєвий і природний етап набуває певного сенсу і переосмислення. Люди старшого віку не є зайвим елементом суспільства, оскільки вони тут відіграють свою, окрему і важливу роль – допомагають у господарстві, доглядають за дітьми, можуть бути авторитетами в різних сферах життя, бо, маючи чималий життєвий досвід, допомагають молодим ухвалювати важливі рішення тощо. Разом із тим, старість мала для людей і свій зворотний бік, біологічний – хвороби, неміч, ментальні проблеми тощо. Ставлення до старості було різним у різні часи, починаючи від античності. У Стародавній Греції і Римі в цьому питанні було дві тенденції: одна репрезентована думками Платона і Ціцерона, які розглядали старість як втілення мудрості і досвіду, що гідні шани і наслідування; а друга – думкою Аристотеля, який наголошував на негативних сторонах похилого віку: сварливість, скнарість, брак відваги, надмірна обережність тощо [38, с. 189].

Люди завжди замислювалися над визначенням старості і намагалися зрозуміти механізми старіння. Дослідження історії старості стало доволі популярним в останні роки, насамперед у західній історіографії, певний поступ у цьому напрямі робить і польська медієвістика та новістика [32, с. 1–84; 60, с. 47]. Тема старості є міждисциплінарною. До неї зверталися історики, соціологи, антропологи, археологи, не кажучи вже про медиків, психологів та ін. Нині існує понад 300 теорій, які намагаються пояснити процеси старіння [46, с. 5]. Існує також чимало визначень цього періоду людського життя. Сучасний український дослідник Ігор Сердюк зауважив: "З погляду демографії, старість – це віковий період життя людини, його заключна фаза, настання якої обумовлене процесом фізіологічного старіння організму. Це біопсихологічне, соціально-історичне явище, вікові межі якого умовні й змінюються залежно від суспільних уявлень й індивідуальних особливостей конкретного індивіда" [22, с. 58].

Проблему старості намагалися переосмислити і митці, тож не дивно, що вона була присутня і в літературі пізнього Середньовіччя, а особливо в епоху Відродження. Середньовічні уявлення про старість відобразилися і в одній із балад французького лірика Франсуа Війона (1431–1491). Думки про втрачену красу, про неминучі фізіологічні зміни, вкладені в уста відомої старіючої паризької куртизанки, яка жалкує за минулим:

"Что сталось с гладким сим челом?
Где волос, что над ним златился?
Охватный взгляд, бровей излом,
К которым всякий так стремился?
Тот локон, что над ушком вился,
И нос прямой, лица овал
И подбородок, что двоился
От ямочки, и ротик ал?
……
Чело изрыто, волос сед,
В плешинах брови, очи тусклы…" [цит. за: 25, с. 242].

У XV–XVI ст. ставлення до старості і людей старшого віку було амбівалентним. З одного боку, як і належить патріархальній культурі і християнській традиції, їм виказували повагу і шану, а з іншого – у тогочасних літературних творах простежується негативне ставлення до старості як до часу самотності і безнадії [28, с. 119–120][3]. Як відомо, одна із Божих заповідей каже: "Шануй свого батька та матір свою, як наказав був тобі Господь, Бог твій, щоб довгі були твої дні, і щоб було тобі добре на землі, яку Господь Бог твій дає тобі" (5 М, V, 16). Однак, чим довше живе людина, тим вона має більше гріхів, що позначається на її зовнішньому вигляді, дряхлість душі передається дряхлістю тіла. Аналізуючи причину, чому у Середньовіччі не завжди належним було ставлення до людей старшого віку, дослідники вказують на той факт, що християнство поступово замінило ідею послушенства старшим ідеєю послушенства Богові [21, с. 132]. Справді, за Євангелієм від Матвея: "Коли Він іще промовляв до народу, аж ось

[3] Щоправда, в іншій своїй статті Марія Богуцька пише про шану, яку зазвичай виявляли до старших родичів, що пов'язане було із традиційністю суспільного укладу і патріархальними уявленнями. Однак при цьому авторка не посилається на джерела, які б цю тезу підтверджували, натомість для твердження про нечисленні винятки із такого правила знаходить ілюстративний матеріал [29, с. 504].

мати та брати Його осторонь стали, бажаючи з Ним говорити. І сказав хтось Йому: "Ото мати Твоя і Твої браття стоять онде осторонь і говорити з Тобою бажають". А Він відповів тому, хто Йому говорив, і сказав: "Хто мати Моя? І хто браття Мої?". І, показавши рукою Своєю, Він промовив: "Ото Моя мати та браття Мої! Бо хто волю Мого Отця, що на небі, чинитиме, той мені брат, і сестра, і мати"" (Мат, XII, 46-50). Саме тому Церква не виділяє людей старшого віку, як категорію осіб, які потребували особливого ставлення. До слова, Суламіт Шагар, досліджуючи життя і позиції людей старшого покоління в історичній перспективі, зауважила, що у Старому Заповіті людей старшого віку не зараховують до списку таких, які потребують спеціальної допомоги, також їх немає і серед тих, кому дають милостиню чи заповідають якісь кошти із благодійною метою, як, наприклад, сиротам, удовам, прокаженим, ув'язненим, породіллям, багатодітним сім'ям, чи бідним молодим дівчатам, які не мали звідки сподіватися на посаг тощо [52, с. 165–166].

На амбівалентності у ставленні до старості в Середньовіччі неодноразово наголошували історики. Посилаючись на середньовічні повчальні історії (exempla), Ле Ґофф також підкреслює негативне стереотипне ставлення до старих жінок: "…Як часто бувало в епоху Середньовіччя, старість, особливо жіноча, опинялася в центрі суперечності, у зазначеному випадку суперечність між авторитетом віку і пам'яті, з одного боку, і старечою підступністю – з іншого. Сприйняття старості коливалося між захопленням і засудженням, так само, як і сприйняття дітей… Так само, як немовля Ісус відіграв вирішальну роль у підвищенні цінності дитинства в Середні віки, образи старозавітних патріархів впливали на статус старих. У кожному з них бачили Авраама. Однак разом із тим, відзначає Дідьє Летт, "старого компрометувало те, що він уособлював фізичну і моральну неміч, нагадуючи християнам про первородний гріх"" [19, с. 101]. У такому непростому ставленні до старості, найімовірніше, відобразилося амбівалентне ставлення до тіла, яке було характерним для епохи Середньовіччя.

Про неоднозначне ставлення до старих людей зазначав й Арон Гуревич: "Ми не знаходимо вказівок на почесне становище старих людей. Радше навпаки: старий батько – тягар для дорослого сина, який відтісняє його і відмовляє йому в повазі. Старих жінок згадують у "прикладах" майже незмінно в ролі звідниць, чаклунок, гадалок, або мегер, що молодяться. Проте тут перед нами, звісно, літературні штампи, а не замальовки із життя, і зробити будь-які висновки із подібних оповідей неможливо" [14, с. 278]. Утім, таке ставлення до людей старшого віку заслуговувало на засудження, що видно з текстів exemplum: "Великою популярністю користувалася історія, яку наводять у низці збірників "прикладів" – про невдячність дітей щодо їхніх батьків, які все життя про них турбувалися. Один чоловік вигнав власного батька з дому, примусив його жити в хліву, і дав йому лише один поношений плащ. Син цього нечестивця, хвилюючись за діда, попросив батька купити йому плащ. "Навіщо? – здивувався батько, – Чи мало у тебе гарного одягу?". "Я збережу його і, коли ти постарієш, одягну тебе в нього, учинивши з тобою так, як ти чиниш із моїм дідом, а своїм батьком, який тебе породив, вигодував, і залишив тобі все, чим володів"" [14, с. 273]. Але, оскільки подібні оповідки були популярними, то можна припустити, що такі ситуації були не рідкістю. Арон Гуревич підкреслює, що в популярних оповідках були й інші приклади ставлення до старості, але вони були радше винятками [14, с. 278]. Серед таких "нетипових" ситуацій можна навести історію з "Діянь римських" про коваля Фоку, який був звинувачений у тому, що працює у день, оголошений законом вихідним, бо був днем народження королівського первістка. За цей злочин до нього були послані королівські жовніри: "Схопили вони Фоку і привели перед царем. Мовить цар: "Дорогенький, що я чую? Як ти смієш порушувати закон?". А той у відповідь: "Володарю, не можу триматися того закону, бо щодня мушу мати вісім динарів. Звідки ж я їх візьму, як не працюватиму?" Цар запитав: "Чому вісім?". А той: "Цілий рік щодня маю віддавати два динари, які заборгував у юності; два позичаю; два викидаю; два витрачаю". Тоді цар: "Мусиш мені ясніше розтлумачити". А коваль йому: "Послухай, володарю. Щодня мушу віддавати два динари моєму батькові: коли я був малою дитиною, батько щодня витрачав на мене два динари, а тепер, коли він сам у нужді, порядність наказує, щоб я його, бідного, спомагав. Ще два динари позичаю моєму синові: зараз він ходить на науку, а коли мені доведеться потрапити у нужду, віддаватиме ті два динари, які я тепер віддаю батькові. Ще два динари щодня викидаю на жінку: вона завше мені перечить, сваволить, хитрує – тому все, що їй даю – викидаю. Ну, а ще два динари на себе витрачаю – щоб мати що з'їсти і випити. Дешевше ніяк не проживу, а без ненастанної праці – де візьму тих грошей? Оце й усі мої доводи. Прошу правдивого присуду". Тоді цар промовив: "Найдорожчий, ти все сказав правильно! Іди і вірно трудися далі!"" [15, с. 80]. І справді, за міським правом, не було імперативом, що діти мали утримувати старих батьків. Павло Щербич, описуючи права батька, зауважив, що лише дехто додає окремим пунктом, що діти мають годувати батька. Однак це є і визначено, і не визначено суспільством, а також рівною мірою може стосуватися як дочок, так і синів [55, с. 318]. А отже, віддається на розсуд дітям.

Звісно, практика життя була складнішою і не завжди суголосною теоретичним міркуванням, але загальнофілософські і правові настанови були дуже важливими для людей певної доби, бо проводили межу між добром і злом, припустимим і неприпустимим. Таким маркером і було практичне ставлення до старих.

Не обійшов питання зрілості та старості й Еразм Ротердамський, вкладаючи в уста Глупоті такі слова:

"Щиро кажучи, коли люди стають зрілішими та досвідченішими, більш вихованими й розумними, – саме тоді в них і починає в'янути врода, гасне життєва сила, бадьорість, зникає зовнішня привабливість.

Хто чим більше віддаляється від мене, той тим більше наближається до смерті; настає осоружна старість – остогидлива не тільки для тих, хто поруч із тобою, але й для себе самого. Через безліч злигоднів цей вік справді був би нестерпним, якби не з'явилась я їм на допомогу.

Боги поетів мають звичку допомагати стражденним, прийнявши чужу подобу. Я це роблю так само: тих, що вже стоять одною ногою в могилі, знову повертаю до дитинства. Ось чому про старих і кажуть часом, що вони здитиніли…

Дитинство, певна річ, дуже приємна пора, але воно позбавлене великої насолоди в житті – нескінченних і пустопорожніх теревенів, якими грішать старі.

Старим дуже подобаються діти, а дітям, у свою чергу, – старі. Це тому, що

"Завжди подібного бог із такими ж подібними зводить" (Одіссея, XVII, 218).

Та й справді, яка між ними відмінність, крім тієї, що у старого більше зморщок і днів од народження? Усе інше те саме: світле волосся, беззубий рот, немічне тіло, потяг до молока, недорікуватість, балакучість, безтямність, необачність тощо. До того ж, чим більше люди

старіють, тим більше стають схожими до дітей. Нарешті мруть, не спізнаючи вже радощів життя й не усвідомлюючи смерті" [16].

Однак відмінність у ставленні до старості і дитинства була, і полягала в тому, що за дитинством було майбутнє, а за старістю – минуле. Саме тому у праві значно більше уваги приділяли дітям.

У польській ранньомодерній літературі теж чимало пасажів було присвячено питанням старості, але особливо пильно до цього періоду життя людини стали приглядатися поети у XVI ст. Серед тих, хто писав про старість, був і "батько польської поезії" доби Відродження, уродженець містечка Журавно, що на Львівщині, Миколай Рей. Він порівнює людське життя із порами року: "Бувають також старі люди, котрі з нетерпінням і нерозсудливістю час своєї старості зносять, і друзів, і роки свої, і старість свою проклинають; що надто нерозсудливо роблять, бо природу свою ніхто зламати чи подолати не може… І що ж, коли природа всіляких речей в собі порядок несе, і Бог ще од віків так постановив, і хто ж того Пана і Його постанови порушити чи подолати може? І хто коли природженому, від Бога встановленому, який гвалт чи яке насильство вчинити може? Час людини, як рік проходить. І чому б ти мав дивуватися, мій любий брате, коли бачиш, що небо, земля, різні планети, часи та всілякі випадки за визначеним порядком аж до кінця світу мусять існувати, а ти ж би чого мав нарікати на свою природу? Чи ж ти уже не пережив весни такої, зазеленівши молодістю своєю? Чи ж уже не пережив розкішного літа й осені, у які припадає всіляка пожива, певних веселих і вдячних середніх років своїх? І як вже прийшов до зими і до холодніших років своїх..." [50, с. 95–96]. Відповідно, для поета старість – це природний етап людського життя, який не має сприйматися із жалем чи нехіттю, це час заслуженого відпочинку. Він описує можливі способи розваг і відпочинку старших людей, і робить це із властивим йому гумором [50, с. 95–96].

Подібні мотиви були присутні в поезії Яна Кохановського, але він, на відміну від М. Рея, підкреслював, що хоч цикли людського життя схожі із циклами природи, та природа відроджується після зими, а людина – ні:

"Jeleniom nowe rogi wyrastają,
Nam, gdy raz młodość minie,
Już na wieki wieków ginie,
A zawżdy gorsze lata przypadają" [42, с. 258].
Або ж:
"Zima bywszy zejdzie snadnie
Nam gdy śniegiem włos przypadnie
Już wiosna, już lato minie,
A ten z głowy mróz nie zginie" [42, с. 298; 30, с. 61–70].

Схожим чином дивилися на старість і правники, оскільки зрозуміло, що вони перебували із літераторами в одному філософському нурті, були дітьми свого часу і місця. Щоправда, цьому періоду людського життя у правових текстах XV–XVI ст. присвячено зовсім мало уваги. Можливо тому, що до справжньої старості, навіть такої, яку уявляв собі Ісидор Севільский і його послідовники, доживали не так часто. Утім, ця теза залишається спірною і породжує чимало дискусій. Наприклад, не погоджується із цим твердженням Юрій Безсмертний. Аналізуючи тексти XIII ст., а серед них трактат "Про любов" Андрея Капелана, він зауважив, що, оскільки в них часто йдеться про людей похилого віку, то очевидно, що люди у віці 50–60 років були для XII–XIII ст. не рідкістю, навіть 70-річні були не унікальним явищем [8, с. 113]. Щоправда, за підрахунками дослідників, у річпосполитських містах на межі ранньомодерної доби частка жителів старших за 60 років становила 6–8 % [44, с. 125]. Натомість у Флоренції в 1427 р. жило близько 14,6 % людей старших за 60 років, а у Равенні в той час таких було 15,9 % від загальної кількості мешканців [5, с. 229]. При тому залишається відкритим питання, як відрізнявся відсоток старих у містах різних категорій відповідно до кількості населення – великих і малих. Марія Богуцька, наприклад, вважає, що хоч середня тривалість життя в Середньовіччі становила близько 35 років (насамперед через високу смертність немовлят)[4], та чимало людей доживало до старості, та ще й у відносно доброму здоров'ї. Особливо характерно це було для жителів сільської місцевості [26, с. 118]. Хай там як, але зазначене питання потребує глибших студій.

Одне з важливих питань, пов'язаних зі старістю – датування її вікового порогу. Тут немає одностайності ні серед сучасних дослідників, ні серед мислителів давнини. У трактуванні Платона старість починалася в 60 років, а для Плутарха – у 50 [38, с. 191–193]. У Старому Заповіті рубежем активної діяльності також названо 50 років: "А від віку п'ятдесяти літ відійдуть від служби, – і не будуть уже служити. І будуть вони обслуговувати братів своїх у скинії заповіту, щоб виконувати сторожу, а служби не будуть робити" (Чис., VIII, 25–26). Однак це не було імперативом ні до, ні після початку нової ери. Зокрема, для Піфагора старість починалася від 60 років, для Гіппократа – у 59–63 роки, для китайських мудреців доби Середньовіччя – у 70 років, для європейських фізіологів XIX ст. – у 55–60 років, для німецьких антропологів XX ст. – у 60 років. За спостереженням Едварда Россета, настання старості в різні часи датували від 45 до 70 років [49, с. 11].

Найчастіше все ж називали вік 60 років[5]. На цю цифру натрапляємо не лише у філософських та богословських трактатах, а й у практичних правових приписах, що регламентували життя людей пізнього Середньовіччя та ранньомодерної доби. Наприклад, у Флоренції та Пізі на початку XV ст. подушний податок мали сплачувати всі чоловіки віком від 18 до 60 років, відповідно старші за 60 від нього звільнялися. Щоправда, у сільській місцевості в цей час такий податок сплачували чоловіки від 18 до 70 років [52, с. 25]. Згідно із Вінчестерським статутом 1285 р. англійського короля Едуарда I, для збереження миру кожен власник віком від 15 до 60 років мав забезпечити озброєння залежно від розмірів майна і земельних володінь [53]. Від обов'язку захисту міста в нічний час були звільнені чоловіки віком від 60 років у Парижі. І таких прикладів можна навести чимало. У більшості випадків від різних обов'язків як мілітарного, так й адміністративного характеру чоловіків звільняли у віці старше 60–70 років [52, с. 25]. За законами середньовічної Венеції, монахи звільнялися від процедури самокатування, досягнувши віку 60 років [21, с. 133]. Іншими словами, можна сміливо припустити, що саме цей вік у XIII-XV ст. вважався таким, по досягненню якого людина вже неспроможна до адекватних дій і відповідальності. До подібних висновків доходять й українські дослідники. Зокрема, аналізуючи населення Гетьманщини на основі Румянцевського опису 1765–1769 рр., І. Сердюк зауважив, що саме

[4] Суламіт Шагар констатує, що в Європі для тих, хто народився в 1300 р., середня тривалість життя становила 40 років, в 1375 – 18, в 1400 р. – 20, в 1427 р. – 28 років [52, р. 32]. Звісно, на такі показники вплинула велика смертність внаслідок епідемій, голоду та інших катаклізмів. Проте для тих, хто вижив, шанс дожити до старості був значним.

[5] В окремих сучасних публікаціях за поріг старості також визнають вік 60 років [41, s. 9].

60 років є тим рубежем у житті людини, від якого починалася старість [22, с. 56–64].

Бартоломей Ґроїцький, посилаючись на Саксонське Зерцало, практично погоджується із подібним датуванням старості: "Роки старості і неповносправності, відповідно до міського права, настають після шістдесятого року. А відповідно до імператорського права – після сімдесятого року, такі вже переходять роки свої. З того часу кожен старий може мати опікуна, якщо хоче, але може і без опікуна при своїх правах зоставатися. *S.S.lib.1. art. 42*" [34, с. 239]. Саме від сімдесяти років, за міським правом, людина не могла бути свідком [35, с. 131]. Хоча в іншому місці правник подає інший вік, який розмежовує життя людини на таке, коли людина могла бути самостійною і відповідати за свої вчинки, і таке, коли людина уже не могла виконувати певних функцій, насамперед урядових. Наприклад, на посаду радника в місті не мають обирати чужоземців, людей з іншого права і таких, яким було б дев'яносто років [35, с. 29][6].

Як би не датував старість Бартоломей Ґроїцький, а схоже, що і для нього це було питання непростим і відкритим. І в тому немає нічого дивного, оскільки й нині відповісти на питання, коли починається старість, доволі складно. Так, польський дослідник Анджей Карпінський, розмірковуючи над історіографічними концептами старості, зауважив, що визначення старості залежить від того, що береться за основний показник. Не завжди релевантним є окреслення відповідно до кількості прожитих людиною років. Часто старість визначають медичними чи фінансовими показниками. З одного боку, це питання про те, хто веде господарство: старість визначається з моменту, коли маєток передається в руки представника молодшого покоління, оскільки стару людину характеризує не лише певна фізична неміч, а й відсутність власного нерухомого майна [59, с. 49]. Другий показник – це збереження репродуктивної функції як чоловіків, так і жінок. Однак ці показники є доволі непевними. Передача майна може відбуватися з різних об'єктивних і суб'єктивних причин (овдовіння, каліцтво, хвороба, економічні міркування тощо), а отже, не завжди пов'язана із входженням власника у життєву фазу старіння. Ще складніше з питанням спороможності до народження дітей. Тим паче, якщо у випадку жінок це визначити більш-менш просто, то у випадку чоловіків – практично неможливо [59, с. 47–48].

Не варто забувати, що для жінок "старість" наступала раніше, аніж для чоловіків, і часто її пов'язували, як зазначалося вище, із припиненням репродуктивної функції. Для пізнього Середньовіччя середній показник віку, коли жінка втрачала здатність народжувати дітей, становив 36 років. Такий доволі ранній вік не в останню чергу був пов'язаний із тим, що перших дітей народжували надто рано (до 17 років), а за життя жінки народжували близько 11 разів, що, крім іншого, було пов'язано із високою дитячою смертністю [52, с. 19]. І якщо у випадку з дітьми їхня стать не мала значення, то у випадку із людьми старшого віку вона була доволі суттєвою, щоправда, не так у правовому, як у соціальному і біологічному сенсах. Наприклад, аналізуючи тему старості у творах Яна Длуґоша, польська дослідниця Анна Шафранек зауважила, що є суттєва відмінність у тому, як він описує людей старшого віку чоловічої і жіночої статі. Перші згадуються Длугошем значно частіше і зазвичай у доволі позитивній конотації – як герої, покровителі культури, особи, гідні шани і наслідування. Натомість старші жінки, якщо і згадуються, то переважно в негативних тонах, як, наприклад, третя дружина Владислава II Яґайла – Ельжбета Ґрановська [54, с. 192–193]. Вочевидь, такий дискурс переважав у XV ст.

Процес старіння не може бути однаковим для різних осіб і залежить від багатьох чинників: стану здоров'я, занять, побуту, середовища тощо. Не можна не погодитися із Суламіт Шагар, яка наводить слова геронтолога Маріана Рабиновича, що кожний індивід старших років насправді перебуває у шести різних віках одночасно: хронологічному, біологічному, когнітивному, емоційному, соціальному, функціональному [52, с. 12]. Кожна із цих складових впливає на стан особи і дуже часто люди однакових років мають різний "вік" в іншій, не хронологічній системі координат. З огляду на це насправді так складно визначити хронологічні межі старості. Це тією чи іншою мірою розуміли і мислителі епохи Середньовіччя, а тому давали різні, часом несподівані відповіді на питання про визначення старості. До прикладу, єврейський філософ і богослов XII ст. Моше бен Маймон пропонував простий спосіб визначення віку жінки: якщо жінку назвати старою, і вона не заперечує, то вона справді стара [52, с. 13].

Відповідно до приписів міського права, старих людей не можна було віддавати на тортури, що вочевидь було пов'язано з уявленням про те, що старі люди, як і діти, не завжди можуть відповідати за свої вчинки. Такий підхід обґрунтували отці Церкви і мислителі доби Гуманізму. Зокрема, у Бернарда Клервоського читаємо: "Там, де немає свободи, немає і відплати, а тому немає і суду (за винятком, звичайно, первородного гріха, який, як відомо, має іншу основу). У всіх же інших випадках, де відсутня свобода, узгоджена з волею, безсумнівно, немає ні відплати, ні суду… Воля такою ж мірою не може позбутися свободи, як і самої себе. Якби людина могла взагалі нічого не бажати, або бажати, але не по своїй волі, воля могла би бути позбавлена свободи. Зважаючи на це, душевнохворим, дітям, а також людям, які сплять, не ставлять у провину ні добро, ні зло, оскільки, не володіючи розумом, вони, очевидно, не можуть скористатися своєю волею, а звідси і судженням, притаманним волі. Оскільки воля абсолютно вільна, то за справедливістю вона судиться тільки самою собою" [7, с. 147].

Це теж було доволі традиційним, бо у Біблії, щоб підкреслити особливу нелюдську жорстокість халдеїв, зазначено, що вони не помилували ні малого, ні старого: "І Він навів на них халдейського царя, і той позабивав мечем їхніх вибраних у домі їхньої святині, і не змилосердився ані над юнаком, ані над дівчиною, ані над старим, ані над старезним, – усе дав у його руку…" (2 Хр., XXXVI, 17).

Утім, були злочини, за вчинення яких ніхто не міг бути звільненим від тортур, у тому числі і старі люди: "Однак бувають такі проступки, за які навіть названі особи не бувають звільнені від тортур, як от виступ проти короля, проти громадської справи, що латинники називають *crimen laesae Majestatis*[7], тобто, якщо хтось щось таке допустить, що б було проти короля і його безпеки, коли проти скаже, або містові щось нашкодить, коли до неприятеля схилиться, коли неприятелеві зброєю, грошима, порадою і яким-небуть іншим способом проти свого пана допоможе, коли підданих землі до того приведе, аби були проти короля, коли розбрат у місті чинить, щоб найвищу особу вбити, та інше тому подібне. Також не робить нікого вільним від тортур зда-

[6] Відтак, не можна однозначно погодитися із твердженням польської дослідниці Анни Шафранек, що тільки з початку XIX ст. старість почали ототожнювати із відходом від публічного життя [54, s. 190].

[7] *Crimen laesae Majestatis* – злочин образи Маєстату.

ча і зрада своєї Вітчизни, здача неприятелям міст і замків, хто би не був таким" [35, с. 192].

Люди віком понад сімдесят років не могли бути в ролі опікуна, насамперед тому, що самі вже такого могли потребувати [34, с. 240–241]. Саме в цьому віці можна було відмовитися від виконання опікунських функцій [36, с. 196]. Можна припустити, що, оскільки люди старшого віку рідко були суб'єктами права самостійно, а частіше через свого опікуна чи через родичів, саме тому в кодексах права присвячено не так багато уваги старості і старим людям. Разом із тим, старим у міських правових приписах відводилась окрема роль, та, з якою вони могли впоратися навіть у своєму віці. Зокрема, у статуті Сиґізмунда Авґуста, що містив протипожежні приписи, текст якого вміщений у трактати Ґроїцького, передбачалося, що старі люди, які вже не можуть самі гасити пожежу, у випадку підпалу чи загоряння мають допомагати виносити речі з будинків (міський уряд мав заздалегідь переписати всіх, хто надавався до таких функцій) [33, с. 94].

У контексті розуміння ставлення до старості у Польському Королівстві XVI ст., важливо, що Бартоломей Ґроїцький залишає за старими людьми, на відміну від жінок, право діяти без опікуна. І старші люди цим активно користалися. За підрахунками польських дослідників, у річпосполитських містах чоловіки віком понад 60 років очолювали 18 % господарств у великих містах й 11 % – у малих. Значно вищим цей показник був щодо жінок – вони самостійно керували 15–25 % господарств [44, с. 128–129]. Навіть якщо люди старшого віку не мали офіційних опікунів, то доволі часто вони проживали разом із родичами чи дітьми. І знов-таки, це більшою мірою стосувалося чоловіків. У малих містах лише 6 % старих чоловіків господарювали самостійно. У більших містах цей відсоток був вищим. Наприклад, у Кракові таких було 13 %, а у Варшаві – 20 %. Значно більшу самостійність виявляли старші жінки. Серед них самостійно господарювало у великих містах 40–47 % (за підрахунками щодо Кракова та Варшави), а у малих – близько 22 % [44, с. 132][8].

Ба більше, деякі сфери економічного життя були здоміновані людьми похилого віку. Ідеться, насамперед, про перекупок – зазвичай це були немолоді вдови, які не надавалися до інших видів діяльності, але мусили якось заробляти на життя. Це питання достатньо добре висвітлено в літературі, насамперед щодо коронних міст [39, с. 69–84; 40, с. 81–91]. Є про це згадки в окремих наративних джерелах [60, с. 61–70]. Це явище було настільки масовим, що кожного разу, коли на сеймах утверджували поборові універсали, перекупкам і перекупням присвячували окрему увагу й обумовлювали податки, які вони мали платити. Ці постанови засвідчували дуже низький соціальний статус цієї категорії людей, бо зазвичай їх згадували поряд із жебраками, волоцюгами, торговцями мотлохом та іншими людьми, що належали до різних категорій міського маргінесу. Наприклад, у поборовому універсалі, прийнятому у Кракові 30 січня 1588 р., зазначено: "Перекупки і перекупні, лузні люди у більших містах, тобто гультяї, чоловіки і дівчата, по гр. 30: також найманці і слуги єврейські; а в малих містечках по гр. 15. А збирачі податків мають бути в тому обережними, аби жоден із таких під нічиїм титулом, вольністю й обороною того податку не уникнув" [56, с. 272]. Аналогічний універсал прийнято на Варшавському сеймі 1611 р.: "Перекупні, перекупки, лузні, торговці мотлохом, фаринажі, чоловіки і жінки по грошей тридцять, а в малих містах по грошей п'ятнадцять. А збирачі мають бути з тим обережними, аби жоден такий під нічиїм титулом, вольністю чи обороною, такого податку не уникав. На що кожен зосібна має мати від бурмистра квіт, коли і скільки заплатив, а в селах від пана: аби не уникали оплат, а також двічі не платили" [57, с. 29]. На різні категорії міського населення накладали значно вищі податки. Згідно з поборовим універсалом 1613 р. було встановлено значно вищі податки, зокрема і для перекупок і перекупнів: "Перекупки, перекупні, торговці старим мотлохом, лотерейники, чоловіки і жінки по два злотих у більших містах, а в малих містечках по двадцять чотири гроші, на що кожен окремо повинен мати квит від бурмистра, коли більше заплатить; а в селах від пана, аби не уникали оплати, або ж не платили двічі" [57, с. 109]. У той самий час пекарі мали сплачувати по шість злотих у великих містах, і по 3 – у малих; аптекарі від аптеки сплачували по 9 злотих; окремі категорії кравців, які шовкові речі роблять, також шевців, що із шаф'яну[9] та кордибану[10] роблять, кушнірі, які великі товари мають, то вони повинні були платити по шість злотих, а в містечках по половині, а у селах по злотому. Навіть люди таких не надто престижних професій як прасоли та мидлярі мали сплачувати по три злотих [57, с. 109]. Інакше кажучи, якщо порівняти розмір податку, який накладали на перекупок, із податками інших категорій міщан, то стає зрозумілим, що вони не належали до людей належно забезпечених.

Разом із тим, право почасти захищало старих людей. Зокрема, відповідно до приписів Ґроїцького, якщо батько зі своєї щедрості записав доньці більше маєтків, аніж їй належить відповідно до права, то жоден суддя не може цьому перешкоджати, але донька разом із зятем зобов'язані утримувати старого батька, забезпечувати усім необхідним, зважати на його хвороби, доглядати [34, с. 89–90].

У тестаментах практично немає відомостей про вік тестаторів і про старість загалом. Як зауважила польська дослідниця Божена Попьолек, у документах такого характеру вкрай рідко зустрічаються пасажі про роки старості, період життя, старечі хвороби тощо [47, с. 235]. Хоч були і винятки, як-от тестамент 1643 р. львівської міщанки Катерини Констанції Вікти, вдови Константина Вікти, яка, зазначаючи про причини укладання тестаменту, записала: "w tym podezłym wieku i rozmaitymi chorobami nawątlona, co dzień śmierci wyglądajc" [2, арк. 28]. Однак на основі поодиноких згадок практично неможливо робити якісь висновки чи узагальнення.

Хоч у тестаментах рідко були прямі вказівки на вік тестатора, однак тут інколи згадуються онуки, що означає: тестатори були людьми немолодими. Львівська дослідниця Ярина Кочеркевич проаналізувала 130 заповітів львів'ян, і серед них було лише 9 таких, де частка майна відписувалася онукам [18, с. 91]. Подібною була ситуація і щодо заповітів краківських міщан. Якуб Висмулек зауважив, що, відписуючи частку майна онукам, міщани дбали про продовження роду, пам'ять про себе та про власних дітей, які, по суті, залишалися розпорядниками маєтків до повноліття онуків, за винятком того, що не могли ці маєтки відчужувати [61, с. 240–241]. До речі, міське право передбачало, що в разі сме-

[8] При тому слід зауважити, що рівень освіченості серед жінок XVI ст. у Короні був значно нижчим, аніж серед чоловіків. Зокрема, у 1575–1580 рр. у Кракові писемними були 50–57 % чоловіків, але лише 20 % жінок. У 30-х рр. XVII ст. останній показник зріс до 36 % [27, p. 10].

[9] Шаф'ян, саф'ян – козяча чи бараняча шкіра, оброблена і вибарвлена, зазвичай у яскравий колір. Найчастіше з неї виготовляли взуття [17, с. 256].

[10] Кордибан – шкіра козла, рідше теляти чи ягняти, витолочена з узорами, фарбована в чорний колір. Обробляли риб'ячим жиром [31, с. 93–95; 17, с. 257].

рті жінки, яка мала брата і сестру, а також онука від доньки, яка вже була випосаджена з батьківського маєтку, то саме онук мав бути першим у черзі на успадкування майна своєї бабусі [45, с. 70]. Іноді онуки могли бути опікунами своїх старих дідів чи бабусь. Про такий випадок довідуємося із тестаменту київської міщанки Ювги Жданівни, дружини Григорія Мошеного (23 січня 1636): "…Душу мою поручаю в руки милосердиѧ Бжого, а тѣло грѣшноє зємли к учтивому погрѣбу хрестиѧнскому, которое маєт быт поховано при церкви Свѣтого Спаса працою и старанємъ ѡпєкуна моєго пна Арєѳы Поповича, унука моєго… И дѣтємъ, потомкомъ бывшоє нєвєстки моєє Поси Трояновъны Кграбницкоє, Маруси, Каси и ЂАсю по копъ пѧти грошєи дат. Тымъ жє дєтєм ѡтписую сукманъ ѳалєндышовыи старыи, кошуль[11] бєлоголовъскихъ двє, намєтцовъ два, пєрину и подушку ѡдну" [10, с. 148–149]. Часом онуків згадували у тестаментах перед власними дітьми. Саме так вчинила київська міщанка Тетяна Кругликівна (7 липня 1572): "Внучку моєму милому, сыну Коншину, Михаилу по моєм животє даю и записую двор Шєкаловскии со всим и комору крамную в рынку мєста Києвского Свидороговскую и кубковъ позлотистых три, платѧ ѡтцовского ѡднорадокъ шкерлетовыи черленыи со сребром, шуба лисѧ утєрѳиномъ зєлєным крыта, шубка бєлѧ сукном синим крытаѧ со сребром, а шуба почеревесичнаѧ боброваѧ новаѧ, два єрмѧки синии и зєлєныи и з шнурами, зипуны два – зеленыи утерѳиновыи с чашками и другии лунскии синии, шлык лисии, панцыръ и конъ з седлом, и сагаидак, готовых пнзеи коп полтораста". І тільки по тому тестаторка згадує про сина Федора, зятя і доньку, заповідючи їм як речі, так і гроші [10, с. 108]. Своїм онукам записала частку майна і київська міщанка Соломоніда Романівна, дружина Якима Скочка, про що довідуємося з її тестаменту від 19 серпня 1639 р., уписаного до київської ратушної книги. При цьому вона не обділила не лише доньок своєї доньки, чоловіка якої, Данила Суботовича, призначила виконавцем свого тестаменту, а й онука Якима від уже покійного сина Петра [10, с. 154–155]. Отже, старі люди часто мали особливе ставлення до внуків, можливо саме тому, що в них убачали перспективу продовження власного роду, а можливо через певну ментальну схожість дитинства і старості.

Маємо у джерелах згадки і про старих людей, які довший час були на службі в якоїсь однієї сім'ї. У такому разі часом за "вислугу" в пана старий слуга міг отримати якусь частку його майна, відповідно до укладеного тестаменту. Зокрема, у заповіті луцького війта Марка Жоравницького від 16 листопада 1611 р. зазначалося: "слузє моєму старому, золотых пятдєсятъ зъ грошєи чарторискихъ пшєничныхъ маєт ємy быти дано…" [9, с. 21]. Старому слузі відписала частку майна і згадана київська міщанка Соломоніда Романівна: "А ЂАцку чєлѧднику, которыи єще нєбожчыку мужу и сыну єє близко двадцати рокъ служилъ, ижъ ємy єщє нєбожчыкъ сынъ єє Пєтръ халупу свою СОстаповъскую далъ и даровалъб и ѡна тотъ даръ сына своєго ствєрдила. До того ѡна сама тому жъ ЂАцку, чєлѧднику своєму, за вєрныє и почтивыє службы єго ѡтписала конѧ з возомъ и з скурою возовою" [10, с. 155]. Такі випадки були не рідкістю. Однак згадка в тестаменті про слугу не завжди означала, що він був людиною літнього віку. Слугам могли відписувати кошти чи якесь майно просто за вірну службу, безвідносно до кількості років, впродовж яких вони служили в господаря. Зокрема, важко визначити час служби челядниці у львівського годинникаря пана Себастіана Свайновського, який у своєму тестаменті від 1629 р. записав, що доручає свою служницю, яка йому вірою і правдою служила, своїй дружині, аби та оплатила службу як належить відповідно до рахунку [1, арк. 141].

Отже, можна констатувати, що на межі Середньовіччя і ранньомодерного часу люди намагалися переосмислити різні етапи свого життя, у тому числі й останній – старість. Не винятком були і міщани Речі Посполитої. Однак у XVI – першій половині XVII ст. у містах річпосполитського простору ставлення до старості було амбівалентним – в одних випадках людей старшого віку поважали і підтримували, насамперед члени родини, діти, а в інших розглядали їх як тягар; цей період асоціювався із самотністю, ментальними проблемами, хворобами, неминучістю і близькістю смерті. Ставлення до старості визначалося не лише християнськими поглядами, а й практикою життя. Певною мірою на ставлення до старих людей вплинуло середньовічне особливе ставлення до тіла. Негативно стереотипним було ставлення до старих жінок. Окрім того, не було однозначної відповіді, коли починається старість. Іноді старість можна було розпізнати через ставлення до онуків. Загалом людям старшого віку приділяли мало уваги у правовій літературі, оскільки вони рідко самостійно були суб'єктами правових взаємовідносин, часто покладалися чи на опікуна, чи на власних дітей. Та на противагу правовим трактатам, у філософії й художній літературі містилося чимало пасажів, присвячених старості. Хоча середня тривалість життя для пізнього Середньовіччя була доволі низькою, але чимало людей доживали до старості, тож нічого дивного, що виникала необхідність переосмислити як переваги, так і виклики цього періоду людського життя.

[11] Кошуля (пол. koszula) – сорочка [43].

Список використаних джерел:

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 52, оп. 2, спр. 339.
2. Там само, ф. 52, оп. 2, спр. 341, 802 арк.
3. Антология педагогической мысли христианского Средневековья : в 2 т. / сост. В. Безрогов, О. Варьяш. – Т. II: Мир преломился в книге. Воспитание в средневековом мире глазами ученых наставников и их современников. – М. : АО "Аспект Пресс", 1994. – 400 с.
4. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке / Ф. Арьес. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 416 с.
5. Бандуровский К. Рецензия на книгу: Shahar, Sh. Growing Old in the Middle Ages: "winter clothes us in shadow and pain". Translated from the Hebrew by Yael Lotan. L.; N.Y.: Routledge, 1997 / К. Бандуровський // Социология власти. – № 3. – 2014. – С. 224–232.
6. Бастль Б. Вік. Новий час / Б. Бастль // Історія європейської ментальності / за ред. П. Дінцельбахера. – Л. : Літопис, 2004. – С. 263–271.
7. Бернард Клервоский. О благодати и свободном выборе // Бернард Клервоский. Трактаты / Бернард Клервоский ; под ред. Ю. Ромашева. – СПб. : Изд-во Русской Христианской гуманитарной академии; Изд. дом Санкт-Петербургского гос. ун-та ; Академия исследования культуры, 2009. – С. 136–227.
8. Бессмертный Ю. Жизнь и смерть в средние века: очерк демографической истории Франции / Ю. Бессмертный. – М. : Наука, 1991. – 240 с.
9. Білоус Н. Луцьке війтівство в XV–XVII ст.: характеристика інституту та персоналії урядників / Н .Білоус // Український історичний журнал. – 2015. – № 4. – С. 4–22.
10. Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII століття / Н. Білоус. – К. : Вид. дім "Простір", 2011. – 200 с.
11. Гошко Т. "Саксонське зерцало": символи і метафори / Т. Гошко // Український історичний журнал. – 2017. – № 2. – С. 126–141.
12. Гуревич А. Избранные труды. Средневековый мир / А. Гуревич. – СПб : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2007. – 560 с.
13. Гуревич А. Индивид и социум на средневековом Западе / А.Я. Гуревич. – М. : РОССПЭН, 2005. – 424 с.
14. Гуревич А. Культура и общество Средневековой Европы глазами современников (Exempla XIII века) / А. Гуревич. – М. : Искусство, 1989. – 368 с.
15. Діяння римські. Християнські притчі Середньовіччя / пер. із лат. Р. Паранько. – Л. : Апріорі, 2014. – 448 с.
16. Еразм Ротердамський. Похвала глупоті [Електронний ресурс] / Дезідерій Еразм Ротердамський ; пер. В. Литвинова [2004]. – Режим доступу : http://www.ae–lib.org.ua/texts/erasmus__fool__ua.htm#15. – Дата звернення: 6.11.2017.
17. Заяць О. Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження / О. Заяць. – К. ; Львів [б. в.], 2012. – 558 с.

18. Кочеркевич Я. Міщанська родина Львова крізь призму заповітів першої половини XVII ст. / Я. Кочеркевич // Наукові зошити. Історичний факультет Львівського національного університету ім. І. Франка. – 2006. – Вип. 8, ч. 1. – С. 83–94.

19. Ле Гофф Ж. История тела в Средние века / Ж. Ле Гофф, Н. Трюон; пер. с фр. Е. Лебедевой. – М. : Текст, 2008. – 189 с.

20. Максим Грек. Разные сочинения [Электронный ресурс] / Преподобный Максим Грек. – Режим доступа : http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/maksim_grek/razn_soch/txt10.html. – Дата обращения: 6.11.2017.

21. Робак В. Проблема старости в Европе (VI-XV вв.): социально-геронтологический контекст / В. Робак // Ценности и смыслы. – 2013. – Вып. 5 (27). – С. 130–137.

22. Сердюк І. Населення літнього віку у містах Гетьманщини (за даними Румянцевського опису 1765–1769 рр.) / І. Сердюк // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2010. – Вип. 9. – С. 56–64.

23. Сказание о сотворении Богом Адама [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://apokrif.fullweb.ru/apocryph2/adam.shtml. – Дата обращения : 6.11.2017.

24. Усачев А. "Старость глубокая" в XIV–XVI вв.: демографические реалии и их восприятие современниками (на мат. письменных источников) / А. Усачев // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2014. – № 1(55). – С. 58–68.

25. Хейзинга Й. Осень Средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / Й. Хейзинга ; пер. А. Сильвестрова. – СПб : Изд-во Ивана Лимбаха, 2011. – 765 с.

26. Bogucka M. Dzieje kultury polskiej do 1918 roku / M. Bogucka. – Wrocław: Ossolineum, 1991. – 436 s.

27. Bogucka M. Gender in the Economy of a Traditional Agrarian Society: The Case of Poland in the 16th-17th Centuries / M. Bogucka // Acta Poloniae Historica. 1996. – T. 74. – Pp. 5–19.

28. Bogucka M. Między obyczajem a prawem. Kultura Sarmatyzmu w Polsce XVI-XVIII wieku / M. Bogucka. – Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2013. – 302 s.

29. Bogucka M. Rodzina w polskim mieście XVI-XVII wieku: wprowadzenie w problematykę / M. Bogucka // Przegląd Historyczny. – 1983. – R. 74, Z. 3. – S. 495-507.

30. Bogucka M. Starość w twórczości pisarzy polskiego renesansu i baroku / M. Bogucka // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 2010. – R. 58, Nr 1. – S. 61–70.

31. Charewiczowa Ł. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski Przedrozbiorowej / Ł. Charewiczowa. – Lwów : Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1929. – 175 s.

32. Classen A. Old Age in the Middle Ages and the Renaissance: Also an Introduction / A. Classen // Old Age in the Middle Ages and the Renaissance. Interdisciplinary Approaches to a Neglected Topic / ed. by Albrecht Classen. – Berlin ; N. Y. : Walter de Gruyter, 2007. – Pp. 1–84.

33. Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa płacej u sądów / B. Groicki. – Warszawa : Wydawnictwo Prawnicze, 1954. – 236 s.

34. Groicki B. Obrona sierot i wdów / B. Groicki. – Warszawa : Wydawnictwo Prawnicze, 1958. – 344 s.

35. Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej / B.Groicki. – Warszawa : Wydawnictwo Prawnicze, 1953. – 259 s.

36. Groicki B. Tytuły prawa majdeburskiego / B. Groicki. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1954. – 305 s.

37. Isidore of Seville. The Etymologies / Isidore of Seville; translated, with introduction and notes, by S.A. Barney, W.J. Lewis, J.A. Beach, O. Berghof. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 488 s.

38. Jurkiewicz J. Kiedy w starożytności rozpoczynała się starość / J. Jurkiewicz // Vox Patrum. – 2011. – T. 56. – S. 185–197.

39. Karpiński A. Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku / A. Karpiński. – Warszawa: Instytut Historii PAN, 1995. – 405 s.

40. Karpiński A. Przekupki, kramarki, straganiarki. Zakres feminizacji drobnego handle w miastach polskich w drugiej połowie XVI i w XVII wieku / A. Karpiński // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1990. – R. 38, Nr 1. – S. 81–91.

41. Klimczuk A. Kapitał społeczny ludzi starych na przykładzie mieszkańców miasta Białystok / A. Klimczuk. – Lublin : Wiedza i Edukacja, 2012. – 268 s.

42. Kochanowski J. Dzieła polskie / J. Kochanowski; opr. J. Krzyżanowski. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1972. – 989 s.

43. Koszula [Електронний ресурс] // Słownik języka polskiego / pod red. W. Doroszewskiego. – Режим доступу : http://sjp.pwn.pl/doroszewski/koszula;5442908.html. – Дата звернення: 6.11.2017.

44. Kuklo C. Gospodarstwo domowe osób starszego pokolenia w miastach na ziemiach polskich w epoce późnofeudalnej / C. Kuklo // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 2010. – R. 58, Nr 1. – S. 121–134.

45. Kuszewic P. Prawa Chełmienskiego poprawionego y z łacińskiego ięzyka na polski przetłumaczonego, xiąg pięciąro ku pospolitemu pożytkowi przez Pawła Kuszewica z Chełmna / P. Kuszewic. – Poznań: W Drukarni Iana Rossowskiego, 1623. – 199 s.

46. Kwiatkowska B. Starość w średniowieczu i dziś / B. Kwiatkowska, K. Borysławski // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 2010. – R. 58, Nr 1. – S. 5–15.

47. Popiołek B. Testamenty mieszczan lwowskich i krakowskich XVII–XVIII wieku / B. Popiołek // Львів: місто – суспільство – культура. – Т. 8. – Ч. 1: Влада і суспільство / за ред. О. Аркуші та М. Мудрого. – Л. : Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2012. – С. 227–236.

48. O'Neill Y.V. The History of the Publication of Bernard of Gordon's Liber de Conservatione Vitae Humanae / Y.V. O'Neill // Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften. – 1965. – Bd. 49, H. 3. – S. 269–279.

49. Rosset E. Proces starzenia się ludnośći. Studium demograficzne / E. Rosset. – Warszawa: Polskie Wydawnictwa Gospodarcze, 1959. – 763 s.

50. Rej M. Żywot człowieka poczciwego. Fragmenty [Online] / M. Rej. – Available from : https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=https://stream.docer.pl/pdf/434907.5/c1vcn8. [Accessed: 6 Nov 2017].

51. Sears E. The Ages of Man: Medieval Interpretations of the Life Cycle / E. Sears. – Princeton : Princeton University Press, 1986. – 318 s.

52. Shahar S. Growing Old in the Middle Ages: "Winter clothes us in shadow and pain" / S. Shahar. – L. ; N. Y. : Psycology Press, 2004. – 243 p.

53. Statute of Winchester 1285 [Online]. – Available from : http://historyofengland.typepad.com/documents_in_english_hist/2013/02/statute–of–winchester–1285.html. [Accessed: 6 Nov 2017]

54. Szafranek A. Czy starość w wiekach średnich była okresem pomyślnym? Refleksje na temat starości w świetle Roczników Jana Długosza / A. Szafranek // Kultura i społeczeństwo. – 2014. – Nr. 1. – S. 187–196.

55. Szczerbic P. Speculum Saxonum, albo prawo saskie i majdeburskie, porządkiem obiecadła z łacińskiego i niemieckiego egzemplarzów zebrine. A na polski język z pilnością i wiernie przełożone / P. Szczerbic; wyd. G. M. Kowalski. – Kraków : Księgarnia Akademicka, 2016. – T. 1. – 340 s.

56. Volumina Legum. – T. II. – Petersburg : Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859. – 497 s.

57. Volumina Legum. – T. III. – Petersburg : Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859. – 488 s.

58. We Three Kings of Orient Are [Online]. – Available from: https://www.amalgama–lab.com/songs/b/blackmore_s_night/we_three_kings_of_orient_are.html. [Accessed: 6 Nov 2017].

59. Wiślicz T. Starość i inne okresy życia w konceptualizacjach historyków epoki przednowoczesnej / T. Wiślicz // Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XXI wieku (na tle porównawczym). – T. 1: Metodologia, demografia, instytucje opieki / pod red. A. Janiak–Jasińskiej, K. Sierakowskiej, A. Szwarca. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2016. – S. 43–51.

60. Wółkiewicz E. Stary człowiek i miasto. Starość i ludzie starzy w szesnastowiecznych pamiętnikach śląskich / E. Wółkiewicz / Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 2010. – R. 58, Nr. 1. – S. 47–60.

61. Wysmułek J. Testamenty mieszczan krakowskich (XIV-XV wieku) / J. Wysmułek. – Warszawa : Polskie Towarzystwo Historyczne ; Wydawnictwo Neriton, 2015. – 411 s.

References

1. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, Lviv (TsDIAL Ukrainy), fond 52, opys 2, sprava 339, 313 ark.

2. Ibidem, fond 52, opys 2, sprava 341, 802 ark.

3. BEZROGOV, V.; VAR'IASH, O. (eds.) (1994) *Antologiya pedagogicheskoj mysli xristianskogo Srednevekov'ia:* in 2 vols. Vol. II: *Mir prelomilsya v knige. Vospitanie v srednevekovom mire glazami uchyonyx nastavnikov i ix sovremennikov*. Moscow: AO "Aspekt Press".

4. AR'ES, F. (1999) *Rebyonok i semejnaya zhizn' pri starom poryadke*. Ekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta.

5. BANDUROVSKIJ, K. (2014) Recenziia na knigu: Shahar Sh. Growing Old in the Middle Ages: "winter clothes us in shadow and pain". Translated from the Hebrew by Yael Lotan. L.; N.Y.: Routledge, 1997. *Sociologiya vlasti*. 3, 224–232.

6. BASTL, B. (2004) Vik. Novyi chas. In: P. Dintselbakher (ed.) *Istoriia yevropeiskoi mentalnosti*. Lviv: Litopys, 263–271.

7. BERNARD KLERVOSKIJ (2009) O blagodati i svobodnom vybore. In: Yu. Romashev (ed.) *Bernard Klervoskij. Traktaty*. St. Petersburg: Izdatel'stvo Russkoj Xristianskoj gumanitarnoj akademii; Izdatel'skij dom Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta; Akademiya issledovaniya kul'tury, 136–227.

8. BESSMERTNYI, Yu. (1991) *Zhizn' i smert' v srednie veka: ocherk demograficheskoi istorii Francii.* Moscow: Nauka.

9. BILOUS, N. (2015) Lutske viitivstvo v XV–XVII st.: kharakterystyka instytutu ta personalii uriadnykiv. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 4, 4–22.

10. BILOUS, N. (2011) Testamenty kyian seredyny XVI – pershoi polovyny XVII stolittia. Kyiv: Vydavnychyi dim "Prostir".

11. HOSHKO, T. (2017) "Saksonske zertsalo": symvoly i metafory. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2, 126–141.

12. GUREVICH, A. (2007) *Izbrannye trudy. Srednevekovyi mir*. St. Petersburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta.

13. GUREVICH, A. (2005) *Individ i socium na srednevekovom Zapade*. Moscow: ROSSPEN.

14. GUREVICH, A. (1989) *Kul'tura i obshhestvo Srednevekovoi Evropy glazami sovremennikov (Exempla XIII veka)*. Moscow: Iskusstvo.

15. ANON (2014) *Diiannia rymski. Khrystyianski prytchi Serednovichchia.* Lviv: Apriori.

16. ERAZM ROTERDAMSKYI (2004) *Pokhvala hlupoti*. [Online]. Avaliable from: http://www.ae–lib.org.ua/texts/erasmus__fool__ua.htm#15. [Accessed: 6 Nov 2017].

17. ZAIATS, O. (2012) *Hromadiany Lvova XIV-XVIII st.: pravovyi status, sklad, pokhodzhennia*. Kyiv; L'iv: S.n.

18. KOCHERKEVYCH, Ya. (2006) Mishchanska rodyna Lvova kriz pryzmu zapovitiv pershoi polovyny XVII st. *Naukovi zoshyty. Istorychnyi fakultet Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. I. Franka.* 8 (1), 83–94.

19. LE GOFF, ZH.; TRYUON, N. (2008) *Istoriya tela v Srednie veka*. Moscow: Tekst.

20. MAKSIM GREK. *Raznye sochineniya* [Online]. Avaliable from: http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/maksim_grek/razn_soch/txt10.html. [Accessed: 6 Nov 2017].

21. ROBAK, V. (2013) Problema starosti v Evrope (VI-XV vv.): social'no-gerontologicheskij kontekst. *Cennosti i smysly*. 27 (5), 130–137.

22. SERDIUK, I. (2010) Naselennia litnoho viku u mistakh Hetmanshchyny (za danymy Rumiantsevskoho opysu 1765–1769 rr.). *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*. 9, 56–64.

23. ANON (N.d.) *Skazanie o sotvorenii Bogom Adama* [Online]. S.l.: S.n. Avaliable from: http://apokrif.fullweb.ru/apocryph2/adam.shtml. [Accessed: 6 Nov 2017].

24. USACHYOV, A. (2014) "Starost' glubokaYa" v XIV-XVI vv.: demograficheskie realii i iX vospriyatie sovremennikami (na materialax pis'mennyx istochnikov). *Drevniaya Rus'. Voprosy medievistiki*. 55 (1), 58–68.

25. GEIZINGA, I. (2011) *Osen' Srednevekov'ya. Issledovanie form zhiznennogo uklada i form myshleniya v XIV i XV vekax vo Francii i Niderlandax*. St. Petersburg: Izdatel'stvo Ivana Limbakha.

26. BOGUCKA, M. (1991) *Dzieje kultury polskiej do 1918 roku*. Wrocław : Ossolineum.

27. BOGUCKA, M. (1996) Gender in the Economy of a Traditional Agrarian Society: The Case of Poland in the 16th-17th Centuries. *Acta Poloniae Historica*. 74, 5–19.

28. BOGUCKA, M. (2013) *Między obyczajem a prawem. Kultura Sarmatyzmu w Polsce XVI–XVIII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.

29. BOGUCKA, M. (1983) Rodzina w polskim mieście XVI-XVII wieku: wprowadzenie w problematykę. *Przegląd Historyczny*. 74 (3), 495–507.

30. BOGUCKA, M. (2010) Starość w twórczości pisarzy polskiego renesansu i baroku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 58 (1), 61–70.

31. CHAREWICZOWA, Ł. (1929) *Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski Przedrozbiorowej*. Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

32. CLASSEN, A. (2007) Old Age in the Middle Ages and the Renaissance: Also an Introduction. In: A. Classen, ed. *Old Age in the Middle Ages and the Renaissance. Interdisciplinary Approaches to a Neglected Topic*. Berlin; New York : Walter de Gruyter, pp. 1–84.

33. GROICKI, B. (1954) *Artykuły prawa majdeburskiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa płacej u sądów*. Warszawa : Wydawnictwo Prawnicze.

34. GROICKI, B. (1958) *Obrona sierot i wdów*. Warszawa : Wydawnictwo Prawnicze.

35. GROICKI, B. (1953) *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.

36. GROICKI, B. (1954) *Tytuły prawa majdeburskiego*. Warszawa : Wydawnictwo Prawnicze.

37. ISIDORE OF SEVILLE (2006) *The Etymologies*. Cambridge : Cambridge University Press.

38. JURKIEWICZ, J. (2011) Kiedy w starożytności rozpoczynała się starość. *Vox Patrum*. 31 (vol. 56), 185–197.

39. KARPIŃSKI, A. (1995) *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*. Warszawa : Instytut Historii PAN.

40. KARPIŃSKI, A. (1990) Przekupki, kramarki, straganiarki. Zakres feminizacji drobnego handle w miastach polskich w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. *Kwartalnik* Historii *Kultury Materialnej*. 38 (1), 81–91.

41. LIMCZUK, A. (2012) *Kapitał społeczny ludzi starych na przykładzie mieszkańców miasta Białystok*. Lublin : Wiedza i Edukacja.

42. KOCHANOWSKI, J. (ed.) (1972) *Dzieła polskie*. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy.

43. ANON (1996) koszula. In: W. Doroszewski, ed. *Słownik języka polskiego* [Online]. S.l.: S.n. Available from: http://sjp.pwn.pl/doroszewski/koszula;5442908.html. [Accessed: 6 Nov 2017].

44. KUKLO, C. (2010) Gospodarstwo domowe osób starszego pokolenia w miastach na ziemiach polskich w epoce późnofeudalnej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 2010. 58 (1), 121–134.

45. KUSZEWIC, P. (1623) *Prawa Chełmienskiego poprawionego y z łacińskiego języka na polski przetłumaczonego, xiąg pięciąro ku pospolitemu pożytkowi przez Pawła Kuszewica z Chełmna*. Poznań: W Drukarni Iana Rossowskiego.

46. KWIATKOWSKA, B.; BORYSŁAWSKI, K. (2010) Starość w średniowieczu i dziś. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 58 (1), 5–15.

47. POPIOŁEK, B. (2012) Testamenty mieszczan lwowskich i krakowskich XVII–XVIII wieku. In: O. Arkusha, M. Mudryi, eds. *Lviv: misto-suspilstvo-kultura*. Vol. 8, part 1: *Vlada i suspilstvo*. Lviv: Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 227–236.

48. O'NEILL, Y.V. (1965) The History of the Publication of Bernard of Gordon's Liber de Conservatione Vitae Humanae. *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften*. 49 (3), 269–279.

49. ROSSET, E. (1959) *Proces starzenia się ludności. Studium demograficzne*. Warszawa: Polskie Wydawnictwa Gospodarcze.

50. REJ, M. (N.d.) Żywot człowieka poczciwego. Fragmenty [Online]. S.l.: S. n. Available from: https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=https://stream.docer.pl/pdf/434907.5/c1vcn8. [Accessed: 6 Nov 2017].

51. SEARS, E. (1986) *The Ages of Man: Medieval Interpretations of the Life Cycle*. Princeton : Princeton University Press.

52. SHAHAR, S. (2004) *Growing Old in the Middle Ages: "Winter clothes us in shadow and pain"*. London ; New York : Psycology Press.

53. ANON (N.d.) *Statute of Winchester 1285* [Online]. S.l.: S.n. Available from: http://historyofengland.typepad.com/documents_in_english_hist/2013/02/statute–of–winchester–1285.html. [Accessed: 6 Nov 2017].

54. SZAFRANEK, A. (2014) Czy starość w wiekach średnich była okresem pomyślnym? Refleksje na temat starości w świetle Roczników Jana Długosza. *Kultura i społeczeństwo*. 1, 187–196.

55. SZCZERBIC, P. (2016) *Speculum Saxonum, albo prawo saskie i majdeburskie, porządkiem obiecadła z łacińskiego i niemieckiego egzemplarzów zebrine. A na polski język z pilnością i wiernie przełożone*. Vol. 1. Kraków : Księgarnia Akademicka.

56. ANON (1859) *Volumina Legum*. Vol. II. Petersburg : Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki.

57. ANON (1859) *Volumina Legum*. Vol. III. Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki.

58. ANON (N.d.) *We Three Kings of Orient Are* [Online]. S.l.: S.n. Available from: https://www.amalgama–lab.com/songs/b/blackmore_s_night/we_three_kings_of_orient_are.html. [Accessed: 6 Nov 2017].

59. WIŚLICZ, T. (2016) Starość i inne okresy życia w konceptualizacjach historyków epoki przednowoczesnej. In: A. Janiak-Jasińska et al. *Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XXI wieku (na tle porównawczym)*. Vol. 1: *Metodologia, demografia, instytucje opieki*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 43–51.

60. WÓŁKIEWICZ, E. (2010) Stary człowiek i miasto. Starość i ludzie starzy w szesnastowiecznych pamiętnikach śląskich. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 58 (1), 47–60.

61. WYSMUŁEK, J. (2015) *Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV wieku)*. Warszawa : Polskie Towarzystwo Historyczne; Wydawnictwo Neriton.

Надійшла до редколегії 25.12.17

T. Hoshko, PhD in History, Associate Professor
Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine

REPRESENTATION OF THE OLD AGE IN THE TOWNS OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH IN THE LATE MEDIEVAL AND EARLY MODERN TIMES

From ancient times, philosophical treatises divided human life into separate periods. The most extreme of them were childhood and old age. If the first of these stages is relatively well represented both in legal literature and documentary sources, the second one is paid much less attention. There was no clear dating of the beginning of old age. The attitude towards older people was ambivalent, which was dictated by both Christian views and the practice of life. These views were widespread in the towns of the Polish Lithuanian Commonwealth in the 16th and 17th centuries. The town law to some extent protected older people, but in most cases, they did not act as subjects of law. The important groups of sources for the history of old age are the codes of law and burghers' testaments.

Key words: Middle Ages, early modern period, Polish-Lithuanian Commonwealth, stages of human life, old age, town, town law.